

ПОЕТИКА ВИРАЖЕННЯ ОБРАЗУ РУСАЛКИ В УСНІЙ НАРОДНІЙ ТВОРЧОСТІ

Щербак С. В., Каневська О. Б. Поетика вираження образу русалки в усній народній творчості.

У статті в порівняльному аспекті проаналізовано українські та російські народні русальні пісні, схарактеризовано їх тематичні та художньо-образні особливості, виявлено спільні та відмінні риси.

Ключові слова: усна народна творчість, художньо-образна структура, жанр, русалка, русальні пісні.

Щербак С. В., Каневская О. Б. Поэтика изображения образа русалки в устном народном творчестве.

В статье в сравнительном аспекте проанализированы украинские и русские народные русальные песни, охарактеризованы их тематические и художественно-образные особенности, выявлены сходные и различные черты.

Ключевые слова: устное народное творчество, художественно-образная структура, жанр, русалка, русальные песни.

Cherbak S. V., Kanevska O. B. Poetics of expression image mermaid in oral folk art.

In an article comparative aspect analyses Ukrainian and Russian folk expressive songs, characterized their themed art-shaped features. Identified their differences and similarities.

Key words: folklore, genre, shaped structure; expressive songs, mermaid.

Найдавніше та найцікавіше обрядово-поетичне дійство літнього циклу становить свято Русалій. Це було перш за все свято дівчат, тривало воно протягом тижня і мало назву «русальне».

Перша згадка про русалок, як особливих міфічних істот, сягає XI–XII ст. У різні часи і з різних позицій образ русалки вивчали такі

етнографи, фольклористи, як О. Курочкін, Г. Лозко, В. Милорадович («Нотатки про малоруську демонологію»), І. Нечуй-Левицький («Світогляд українського народу»), П. Пономарьов, Г. Скрипник, В. Шелест та інші. Ці науковці звернули увагу на портретні деталі образу (О. Курочкін, І. Нечуй-Левицький, Г. Скрипник), місце перебування, перелік імен (Г. Лозко), зіставили образ русалки з образами мавки та сирени (В. Милорадович, П. Пономарьов, В. Шелест). В. Бойко, М. Грищай, Л. Дунаєвська зазначають, що святкування русального обряду відоме у східних слов'ян уже з XI–XII ст. [3, с. 37]. Мар'яна та Зоряна Лановик наводять думку Ф. Колесси, який зазначав, що на святі Русалій у слов'ян («Русальні розгри»), про яке згадується в давньоруських пам'ятках ще в XI–XII ст., відбиваються грецько-римські впливи поминального свята Rosalia, назва якого походить від *dies rosae* – прикрашання гробів трояндами (чи Parentalia – поминки предків) [7, с. 161]. За словами Ф. Колесси, у грецько-римській традиції це свято супроводжувалося іграми та «визначалося гулящим характером» [7, с. 161]. Також учені вказують, що до української русальної обрядовості за мотивами пісень й обрядовими звичаями свята русалій близьким є русальний цикл російського та білоруського народів.

Підтвердження цієї думки є праця Олексі Воропая «Звичаї нашого народу», де дослідник зазначає, що «у всіх мешканців Європи з давен-давня були відомі русалки, тільки під різними іменами. Так, у Німеччині вони називалися *водяні німфи* і *дунайські діви*; в Англії – *морські дівчата*; у литовців – *дугни, вундани* і *вілії* та *німнянки*. У скандинавських народів нараховується аж дев'ять різновидностей водяних дів: *Himiuglofa, Dufa, Hadda, Hefridg, Udur, Hroun, Bylgia, Vara, Kolga*; у Польщі – *свитезянки*, а в Сербії – *віли*, що живуть у горах, у скелях і на берегах рік та озер [2, с. 169] (виділено нами – С. Щ., О. К.).

Г. Лозко, продовжуючи досліджувати образ русалки та берегині у праці «Берегиня: Богиня чи Русалка?», зазначила: на початку ХХ ст. Ю. Миролубов, що збирав фольклорні твори, у яких був зображений образ русалки, записав у кількох селах Подніпров'я імена русалок: *Сенява, Сана, Овсяниця, Житниця, Пишниця, Травниця, Катраниця, Березця, Вербиця, Вишниця, Сливиця, Яблуниця, Грушениця, Осиниця, Дубиця, Терновиця, Дивовиця* (усього 17). Пізніше в селах Веселі Терни й Антонівка він знайшов ще 7 імен: *Росяниця, Розовиця, Любистиця, Кануперниця, М'ятниця, Жалиця, Краса*. Цей перелік можемо доповнити ще відомими в українській фольклористиці *Попудницею, Нічкою-Марухою* та *Гречухою*.

Особливе місце у святі Русалій належить найпоширенішому і

найскладнішому міфологічному образу русалки з народної демонології, який приваблює своєю загадковістю дослідників. Учені й досі сперечаються, хто ж вони – русалки? «Одні вважають їх дівами родючості, яких із приходом християнської віри зарахували до нечистої сили, інші вбачають у них покійників, що померли «не своєю», передчасною смертю, а ще інші кажуть, що це найкращі дівчата, яких приносили в жертву богам, аби задобрити їх, забезпечивши собі спокійне і благополучне життя» [4, с. 166].

Це саме той період, коли за язичницькими віруваннями весна переходила в літо, а саме кінець травня – початок червня, в час, коли починало колоситися жито, із річок виходили русалки. Там, де вони водили хоровод, жито росло гарним, що дає підстави вважали русалок покровительками землеробства: *Ходит колос по яри, По белояровой пшенице. Где парни шли Тут парина, Где девки шли, Тут и рожь густа, Колосиста, Семениста, Нажениста, Умолокиста! Как у каждого из ста, По четыреста! Как из колосу осмина Из зерна то коврига, Из полу зерна пирог, Еще обинничек-семисаженичек* [5, с. 158–159].

Опрацьовуючи доробки фольклористів, які підкреслювали особливість проведення свята, зазначимо те, що саме в цей час уся молодь села наряджалася в білий одяг, дівчата розпускали волосся і ходили по селу та співали пісень.

Є й інший варіант проведення свята, де наголошується на тому, що головною русалкою наряджали хлопця і проганяли його до річки (можливо, це був запис самого раннього варіанту проведення обряду). Його суть полягала в тому, щоб вигнати з села русалку й очиститися від нечистої сили: *Из лоханки умывалася, Помелом я вытиралася, На заслон богу молилася, Свинье в ноги поклонилася* [8].

Свято Русалій насичене різними культовими сценами на честь весняної та літньої рослинності, де переплітаються різні мотиви родинно-побутової тематики та використовуються різні міфологічні образи цієї тематики.

Русальні пісні – жанр календарно-обрядової лірики пов'язаний зі святкуванням Русалій (Русальної неділі, Русальної пасхальної). Це свято було пов'язане з духами землі та води, що знайшло відображення в самих піснях. У русальних піснях натрапляємо на один із таких образів – образ місяця, це саме час русальчиних гулянь (поява із води, водіння хороводу): *Ой, вигляни, серебряный месяцу, из-за хмароньки Потому что должна выйти из воды сестра-русалка. Распростилась она с миром, моя мыла, А сегодня должна выйти, потому что зеленое воскресенье* [8].

За повір'ям, у певний період року з води виходили русалки (*мавки, лоскотавки*) і відзначали своє свято. Русалки полюбляють лоскотати людей, і цей факт трансформовано в поетичних рядках русальних пісень: *Розтягнуться цепом, товчуться, тупочуть, Кидаються, ловлять, на смерть залоскочуть* [9, с. 106].

Фольклористи та збирачі народної творчості переказували, що русалками ставали дівчата або діти, які помирали на Русальному тижні (а надто ті, що втопилися), дівчата, що помирали до шлюбу, особливо заручені й померлі до весілля [1].

На Зелені свята русалок можна було побачити біля колодязя (*над криницею коси чешуть*), у житі, на роздоріжжі, а найчастіше – по берегах річок. З тихим плескотом хвиль, «розгортаючи своїми блідими руками густе латаття, русалки виходять на берег. Русалки не мають на собі одягу, вони голі, у них біле знекрівлене тіло, довге хвилясте волосся, зелене, як трава; стан високий і гнучкий, а очі палкі й сині, як морська глибочінь. На голові у кожної русалки – вінок з осоки, і тільки в старшої, царівни, вінок з водяних лілей. Вийшовши з води, русалки сідають на березі, розчісують своє довге волосся, або беруться за руки і водять дивовижні, з таємничим шепотом, хороводи» [2, с. 159].

Існує така думка, що маленьких діточок у давнину одягали як дорослих тільки тоді, коли дитині виповнилося сім років, тому прохання одягу є свідченням того, що іноді русалками ставали малі, нехрещені діти. Частий мотив цих пісень – прохання русалками в жінок полотна, рубашок або наміток. Наприклад, (укр.): *Просила русалка у жінок намітки: «Жінки-сестрички, дайте намітки: Хоч не тоненької, аби біленької»* [9, с. 239]; *У ржі на межі, на кривій березі Там сиділа русалка. Просила русалка у дівочок сорочки: – Ви, дівочки, подружки, Да дайте мені мені сорочки, Хоча худенькую, да аби біленькую, Хоч не біленькую, да тоненькую!* [9, с. 41]. Пор. (рос.): *Сидела русалка на кривой березе Просила русалка у женицин наметок У девочек рубашек: – Женичины-подружки, дайте мни наметку!.. У ворот береза Зелена стояла, Зелена стояла Ветиком махала. На той на березе Русалка сидела, Русалка сидела Рубахи просила: «Девки, молодухи, Дайте мне рубахи! Хоть худым-худеньку, Да бelyм беленьку!»* [5, с. 158–159].

Магічна основа русальних пісень має подвійний характер. З одного боку, у них відбивалася хліборобська магія, що втілювалося в образі берізки – уособленні розкішної рослинності, яка має передатись майбутньому врожаю: *Сиділа русалка на білій березі, Просила русалка в жінок намітки: «Жіночки, сестрички, Дайте мені намітки, Хоч не тоненької, Аби біленької» Сиділа русалка на білій березі, Просила*

русалка в дівочок сорочки: «Дівочки, сестрички, Дайте мені сорочки, Хоч не біленької, Аби тоненької» [9, с. 239]; з іншого, – ворожилська любовна магія, яка виявлялася у плетінні вінків, за допомогою яких дівчата ворожили на свою долю. Порівняємо: (укр.): *Ой зав'ю вінки та на всі святки, Ой на всі святки, на всі празники* [9, с. 40]; (рос.): *На гряной неделе Русалки сидели Ой, рано й, ру Русалки сидели Русалки сидели, Сорочки просили Ой рано й, ру Сорочки просили: «Ой, девочки, подружки, дайте сорочки Ой рано й, ру Дайте сорочки Дайте сорочки Завити веночки Ой рано й, ру Завити веночки Завити веночки На святы духовые Ой рано й ру, духовые* [5, с. 158–159]; (білорус.) *На гряной неделе русалки сидели Ой рано рано ру-у-у Сидели русалки на кривой березе Ой рано рано ру-у-у На кривой березе, на прямой дороге Ой рано рано ру-у-у Просили русалки и хлеба и соли Ой рано рано ру-у-у* [8].

Русальні свята проходили в час, коли рослинність ставала пишною, розцвітали квіти; тому образи з цього квітучого зеленого царства, прикрашають русальну пісенність: *Ой зав'ю вінки та на всі святки, Ой на всі святки, на всі празники, Да рано, рано – на всі празники* [9, с. 237]; *Василь же мій, василь же мій, василечок, Білзорий, білзорий мій цвіточок! Не в час тебе, не в час тебе я садила, Не в годину, не в годину поливала. Первим часом, первим часом я садила, Другим часом, другим часом поливала, Третім часом, третім часом зоривала. Зорву цвіток, зов'ю вінок, Звивиши вінок, піду у танок! А в тім танку мій нелюбий. Він на мене поглядає – На мні вінок посихає. ... А в тім танку мій миленький. Він на мене поглядає – На мні вінок розцвітає* [9, с. 238].

Образ *вінка* стає своєрідним виразником почуттів уквітчаної ним дівчини: від погляду нелюба її вінок посихає, від погляду милого – розцвітає. Такі поляризовані малюнки властиві русальним пісням, що зачіпають родинну тему.

Для русальних пісень характерні такі міфологічні образи, як: *верба, ніч, місяць, річка, криниця*, що трапляються в русальних піснях любовної тематики: *Ой вигляни, срібний місяцю, із-за хмароньки, Бо повинна вийти з води сестра-русалонька. Розпрощалася вона зі світом, моя мила, А сьогодні повинна вийти, бо зелена неділя* [8].

Зображення в русальній пісні «Ой у лісі, при горісі, при дубку» образ *лісу*, як обставини місця дії, вказує на давній звичай проводити святкування й гуляння молоді на лісовому лоні: *Ой у лісі, при горісі, при дубку – Там повісив Іваньо гойдалку Та посадив Голянку-коханку: – Гойдайся, Голяно, високо, Щоб було видненько далеко, Щоб твої биндочки маяли, Щоб твої перстені сяяли* [9, с. 254].

В останній день свого тижня русалки закінчують забави, тому й

наступна після Зеленої неділя називається «русальними заговинами», а в понеділок відбуваються проводи русалок із села, які іноді супроводжувалися водінням дівчини, її ритуальною поливкою, проводами до води. Тема проводу русалок знайшла відображення в русальних піснях. Порівняємо: (укр.): *Ой проведу я русалочок до бору, А сама вернуся додому. Ідіте, русалки, ідіте Да нашого жита не ломіте... Да наше житечко в колосочку, Да наші дівоньки у віночку...* [9, с. 251]; або інший варіант цієї пісні: *Проведу я русалоньку до бору, А й сама вернуся додому. Щоб вони до нас не ходили, Да нашого житечка не ломили, Ми свою русалоньку проводили. Да наших дівочок не ловили. Гіркою осикою заломили* [9, с. 251]; (рос.): *Проводили русалки, проводили Чтобы они к нам не ходили Да нашей ржи не ломили Да наших девочек не ловили. Проведу я русалку к бору Но и сама вернись домой. Мы свою русалку проводили Горькой осиною преломили* [5, с. 158–159].

Отже, пісні русального циклу – ліричні, повні радості буття, вони славлять буянню світла, простору, відчуття духовного здоров'я. Героїні пісень – дівчата, настрої яких співзвучний із розквітаючою природою. Усі тексти русальних пісень мали магічне навантаження міфологічних образів і поетичного слова.

Література

1. Боряк О. О. Україна : етнокультурна мозаїка / О. О. Боряк. – К. : Либідь, 2006. – 65 с.
2. Воропай О. Звичаї нашого народу : Етнографічний нарис / О. Воропай. – Мюнхен : Українське видавництво, 1966. – С. 159.
3. Грицай М. С. Українська народнопоетична творчість / М. С. Грицай та ін. Українська народнопоетична творчість. – К. : Вища школа, 1983. – С. 39.
4. Завадська В. 100 найвідоміших образів української міфології / В. Завадська, Я. Музиченко, О. Таланчук, О. Шалак – К. : Орфей, 2002. – 448 с.
5. Русская народная поэзия. Обрядовая поэзия : сборник / сост. К. Чистовая, Б. Чистовой. – Л. : Художественная л-ра, 1984. – 528 с.
6. Супруненко В. П. Ми – українці : у 2 кн. / В. П. Супруненко. – Дніпропетровськ : ВАТ «Дніпрокнига», 1999. – Кн. 1. – 77 с.
7. Лановик З. Українська народна словесність : посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів / З. Лановик, М. Лановик. – Львів : Літопис, 2000. – С. 161.
8. Українські народні русальні піні : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : utiputi.com.ua
9. Українські народні русальні піні. Календарно-обрядова лірика. – К. : Державне видавництво художньої л-ри, 1963. – 569 с.

Стаття надійшла до редакції 15.11.2013 р.